

Rereading Mulla Sadra's Personality Theory from the Perspective of Allport's Trait Personality Theory

Maryam Ahmadi¹ | Sahar Kavandi² | Mohsen Jahed³ | Javad Salehi⁴

¹ Ph.D. of Philosophy and Theology, University of Zanjan, Iran. Email: Maryam_ahmadi@znu.ac.ir

² Corresponding Author, Professor of Islamic Philosophy and Theology Department, University of Zanjan, Iran. Email: drskavandi@znu.ir

³ Associate Professor of Philosophy and Theology Department, Shahid Beheshti University, Iran. Email: m_jahed@sbu.ac.ir

⁴ Associate Professor of Psychology Department, University of Zanjan, Iran. Email: javadsalehi@znu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 14 January 2023

Received in revised form 31 January 2023

Accepted 18 April 2023

Published online 22 November 2023

Keywords:

Character, Mulla Sadra, Allport, Attributes, Properties

ABSTRACT

Anthropology in psychology under the title of "personality theories" has been able to be effective in the field of behavioral studies and interpersonal relationships. The need to explain and analyze the true nature of man in the field of "being" - contrary to psychological personality theories that generally identify human nature in the field of "appearance" - caused this article based on Sadra's anthropological opinions and view According to Allport's trait theory, which is one of the pioneers of the trait approach, it should be organized by descriptive-analytical method. The individualistic approach based on traits is the main feature of Allport's and Mulla Sadra's personality theory. The foundation of personality in both theories is based on the most profound characteristics of person; However, in the analysis of Mulla Sadra's philosophical texts, the quality of the appearance of these traits and why they influence the structure of personality and, accordingly, human behavior, have been explained. "Self" or ego, contrary to its abstract concept in Allport's view, is a real and existential thing in Sadra's system. The dynamism and unity of Allport's personality can be rationally explained by the rule of "unity of the known and the known" and "intrinsic volitional movement".

Cite this article: Ahmadi, M.; Kavandi, S.; Jahed, M. & Salehi, J. (2023). Rereading Mulla Sadra's Personality Theory from the Perspective of Allport's Trait Personality Theory, *Journal of Philosophical Investigations*, 17(44), 21-44. <https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.55832.3496>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.55832.3496>

Extended Abstract

Introduction

Nowadays, research in "personality theories" is one of the most critical psychological topics. However, the point to consider in this regard, which is one of the reasons for addressing this essay, is the maximum diversity of these theories and definitions of personality. It seems that this is caused by the weakness of some personality psychologists focusing on the level of individual and group differences neglecting the level of analysis of human nature and only dealing with the quality of this structure. It seems that if there are necessary capabilities in other fields of human sciences, it is possible to analyze the structure of human personality in the phase of hypothesizing personality theories. Of course, not just based on individual behaviors and clinical observations, rather, it is based on rational theoretical foundations in the field of psychology and in the position of proof. On this basis, this article seeks it without confusing psychological and philosophical foundations and the extension of psychological rules to philosophy by analyzing the anthropological texts of Mulla Sadra and its comparative study with the definitions and theories of character traits of theorists such as Allport explained the capabilities of Sadra's philosophical system in order to infer the nature of human personality and to present the theory of personality in the philosophical realm.

Discussion

Gordon Allport's personality theory

The main feature of Allport's personality theory is his individualistic approach. Based on this type of attitude, in the definition of personality, Allport also refers to behavior or thought that is unique and specific to an individual and believes that all the traits that we share are individual traits. In a division, Allport divides individual traits into primary, central, and secondary traits; Fundamental traits are penetrating and dominant traits in a person's life, i.e., the motivations dominating the person, the emotions governing him, and in general the prominent traits of the person (Allport, p. 365). Allport considers personality as a dynamic intra-individual organization that has many physical systems and determines human behavior and thoughts (Allport, 1961: 28). according to Allport, a person is constantly in the state of "becoming". Moreover, based on his individualistic approach, although the situation is also practical, it is the "person's perception" of the situation that determines how to behave (Rickman: 273). On the other hand, perceptions (awareness) and actions and voluntary behavior resulting from them, which play a fundamental role in the emergence and strength of a person's traits and properties, are the main and voluntary factors of character building.

Mulla Sadra's personality theory

Personality in Mulla Sadra's philosophical view is a natural and unique structure, so in the analytical study of Sadra's texts, the primary foundation of his personality theory is based on "the unity of each human person" and the factors of this monopoly can be found in his anthropological texts is extraction(Shirazi, 1366, Vol. 3: 67; Shirazi, 1375, Vol. 1, p. 223); These factors are divided

into "contextual and involuntary factors effective in character building" and "main and voluntary character building" factors according to the level of awareness, perception and authority of individuals in the process of character formation and perfection. Based on this, it seems that hereditary factors such as the temperament of parents and the environment influence the acquisition of physical characteristics, motivations, habits, skills, beliefs, attitudes, attributes and properties of a person can be classified as background and involuntary factors that are effective in character building. In Mulla Sadra's philosophical system, attribute is an existential characteristic that is the source of the effect in human behavior and actions, and it is considered to be spiritual perfection by itself. Because this existential characteristic - whether it is a virtue or a vice - causes intensity in its existence and emotional growth through its essential movement (Shirazi, 1368, Vol. 2, 115). Therefore, in Sadra's personality theory, based on the principle of "originality of existence" and "unity of the world and the known", an attribute is something that has existed and causes harmony and consistency in a person's behavior. because of its existence, it can be perceived only through the knowledge of presence. In the analysis of Sadra's texts, traits can be divided into three categories: "adaptive and personality-forming properties", "central and personality-forming properties" and "passing and ego-forming properties." According to the above content and based on Mulla Sadra's existential anthropology, "personality" can be defined in this intellectual system as follows: It is a dynamic and unique existential structure created by many involuntary factors and is based on dominant voluntary perceptions and properties that determine and control human behavior and thoughts.

Conclusion

The structure and foundation of Mulla Sadra's and Allport's personality theory, which is based on traits (properties) and the uniqueness of personality, are like two theories that can complement each other by having affinities. So Allport's theory of personality traits has played a role in explaining the different behaviors of people (in the field of appearance) and Mulla Sadra's theory of personality is effective in explaining why such differences and how to achieve them (in the field of being). Based on this, it seems that the achievement of the comprehensive personality theory requires the use of the knowledge capacity of both fields in order to identify the weak points of each of the fields in understanding why and how to behave through interdisciplinary research. The other area should be strengthened and compensated. So, the foundations and rational arguments in the field of personality theory hypothesizing and clinical observations and experimental tests aligned with these hypotheses play an essential role in the completion and comprehensiveness of the theory. Therefore, Mulla Sadra's personality theory cannot be considered the philosophical approach of Allport's personality theory. However, the personality content of these two theories together leads to the richness and comprehensiveness of personality theory in the field of traits.

بازخوانی نظریه شخصیت ملاصدرا از منظر نظریه شخصیت صفاتی آپورت

مریم احمدی^۱ | سحر کاوندی^۲ | محسن جاهد^۳ | جواد صالحی^۴

^۱ دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه زنجان، ایران. رایانامه: Maryam_ahmadi@znu.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول)، استاد گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه زنجان، ایران. رایانامه: drskavandi@znu.ac.ir

^۳ دانشیار گروه حکمت و کلام، دانشگاه شهید بهشتی، ایران. رایانامه: m_jahed@sbu.ac.ir

^۴ دانشیار گروه روانشناسی، دانشگاه زنجان، ایران. رایانامه: javadsalehi@znu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

انسان‌شناسی در شاخه نوپای روانشناسی، ذیل عنوان «نظریه‌های شخصیت» توانسته است در عرصه مطالعات رفتاری و ارتباط متقابل افراد کارآمد باشد. ضرورت تبیین و تحلیل ماهیت حقیقی انسان در حوزه «بود» - برخلاف نظریه‌های شخصیت روانشناختی که عموماً به شناسایی ماهیت انسان در حوزه «نمود» می‌پردازند- موجب شد این مقاله بر اساس آراء انسان‌شناسانه صدرا و با نگاهی به نظریه صفات آپورت که خود یکی از پیشتازان رویکرد صفات است، با روش توصیفی - تحلیلی سامان یابد. رویکرد فردنگرانه مبتنی بر صفات، شاخصه اصلی نظریه شخصیت آپورت و ملاصدراست؛ بنیاد شخصیت در هر دو نظریه بر عمیق‌ترین ویژگی‌های فرد نهاده شده‌است که این ویژگی‌ها در نگاه آپورت به صفات بنیادی، مرکزی و پیرامونی - بدون بیان چرایی پیدایش آنها و رشد شخصیت بر اساس این صفات - تقسیم می‌شوند؛ حال آن که در تحلیل متون فلسفی ملاصدرا، کیفیت پیدایش این صفات و چرایی تأثیر آنها در ساختار شخصیت و به تبع آن رفتار آدمی تبیین شده است. «خود» یا نفس نیز برخلاف مفهوم انتزاعی آن در نگرش آپورت، در نظام صدرا بی‌امری حقیقی و وجودی است. به طوریکه پویایی و وحدت شخصیت آپورتی به واسطه قاعده «اتحاد عالم و معلوم» و «حرکت

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

کلیدواژه‌ها:

شخصیت، ملاصدرا، آپورت، صفات، ملکات

استناد: احمدی، مریم؛ کاوندی، سحر؛ جاهد؛ محسن و صالحی، جواد. (۱۴۰۲). بازخوانی نظریه شخصیت ملاصدرا از منظر نظریه شخصیت صفاتی آپورت، پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۴)، ۲۱-۴۴. <https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.55832.3496>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

انسان‌شناسی از دیرباز، موضوع اساسی علمی نظیر حکمت، ادبیات، اقتصاد، سیاست، هنر، جامعه‌شناسی و روانشناسی بوده و در هر یک از این علوم به حسب کارآمدی نوع شناخت آدمی در آن علم، با ابتناء بر اصطلاحاتی خاص، مسیر متفاوتی از سایر علوم انسانی پیموده‌است، اما اصطلاحات انسان‌شناسانه مشترکی نیز وجود دارند که در اغلب علوم انسانی، متناسب با موضوع، روش و غایت آن علم به کار گرفته می‌شوند. یکی از این اصطلاحات، واژه «شخصیت» است که در روانشناسی، فلسفه، حقوق، جامعه‌شناسی و ... به کار می‌رود؛ اما «نظریه شخصیت» اصطلاحی است برگرفته از ادبیات روانشناسی و در قلمرو این دانش. اگرچه، این اصطلاح اندکی بیش از صد سال قبل و با نظریه شخصیت زیگموند فروید، حیات خویش را در روانشناسی آغاز نموده (شولتز؛ شولتز، ۱۳۸۷، ۵)؛ اما امروزه پژوهش در حوزه «نظریه‌های شخصیت» از مهم‌ترین مباحث روانشناختی است (لارسن؛ باس، ۲۰۱۰، ۲۱)، به طوریکه مؤلفان کتب شخصیت روانشناسی معتقدند شخصیت، هدف نهایی تمام بررسی‌های روانشناسانه محسوب شده و یافته‌ای در این علم نیست که در شناسایی و شناساندن این مهم، سهمی بر عهده نداشته باشد (راس، ۱۹۲۲، ۱)؛ اما نکته قابل تأمل در این خصوص که یکی از دلایل پرداختن به این جستار نیز می‌باشد تنوع حداکثری این نظریات و تعاریف شخصیتی است؛ چنانچه به عنوان مثال گوردون آلپورت^۱ تقریباً پنجاه تعریف مختلف از شخصیت را در پژوهش‌های سایر محققان جمع‌آوری نموده و بیان می‌کند (کریمی، ۱۳۹۵، ۴).

اغلب مؤلفان کتب نظریه‌های شخصیت روانشناسی به تبعیت از کوهن^۲ معتقدند تعدد این تعاریف و رقابت نظریات شخصیتی برخلاف باور عوام، بیانگر ناپختگی و کمبود دانش بنیادی در این حوزه نیست (کوهن، ۱۹۷۰، ۴)، بلکه از یک سو، به دلیل پیچیدگی و تنوع پدیده‌هایی است که جزیی از شخصیت انسان‌اند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۱۷)، به طوری که دستیابی به نظریه‌ای شخصیتی که بتواند تمام این پدیده‌ها را به طور تمام و کمال پوشش دهد، عملاً غیرممکن است و از سویی دیگر بدیهی است شخصیت، ارزش‌ها، تجربیات و گرایش‌های نظری محقق بر نظریاتش تأثیرگذار بوده (رایکمن، ۱۳۹۳، ۴) و موجب تنوع این تعاریف و نظریات خواهد شد. از این رو شخصیت‌نگاران بر این باورند که هدف معقول‌تر آن است که با توجه به نظریه‌های علمی سودمندتر و کارآمدتر، درک خود را از شخصیت افزایش دهیم (رایکمن، ۱۳۹۳، ۱۸).

با توجه به مطالب فوق، به نظر می‌رسد انباشتگی این تعاریف و نظریات علمی در بررسی شخصیت آدمی، امری اجتناب‌ناپذیر بوده و شخصیت‌شناسی در پارادایمی فراگیر از تعاریف و نظریات متنوع، امکان‌پذیر می‌گردد. لازم به ذکر است منظور از رویکرد علمی در این پژوهش‌ها، تعامل دو فرایند اصلی نظریه و تحقیق است یا به عبارت دقیق‌تر نظریه‌سازی و نظریه‌آزمایی از طریق تحقیق تجربی (رایکمن، ۱۳۹۳، ۷). براین اساس در این قلمرو اگرچه شیوه‌های دیگر فهم رفتار انسان نظیر جهت‌گیری‌های مبتنی بر حدسیات عقلی، عرفان، شهود یا عقل عام در قالب بینش فلاسفه، رمان‌نویسان، شعرا و عالمان الهیات نیز به پیشبرد دانش آدمی درباره خویش کمک می‌کنند اما از نظر اغلب روانشناسان شخصیت، این نوع رفتارشناسی علمی نیست (رایکمن، ۱۳۹۳، ۸-۷) نظریه‌پردازان شخصیتی برای ساختن

¹ Gordon Alport

² Kuhn

نظریه‌های علمی خویش از دو رویکرد استقرایی^۱ و قیاسی^۲ استفاده نموده و براین اساس، قوانین شخصیتی در شناساندن رفتار و تفاوت‌های فردی، زمانی حاصل می‌شوند که محققان در تحقیقات خویش از فرضیه‌ها، حمایت تجربی محکم و مکرر داشته‌باشند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۹).

مطالب بیان شده در خصوص نظریه‌های شخصیت روانشناختی، تنها اشاره به یک روی سکه است، چنانکه اولاً، بنابر تصریح لارسن و باس، شکافی در حوزه پژوهش‌های روانشناختی شخصیت وجود دارد که هنوز با موفقیت پر نشده‌است؛ این شکاف ناشی از ضعف برخی روانشناسان شخصیت مبنی بر تمرکز بر سطح تفاوت‌های فردی و گروهی است و نیز غفلت از سطح تحلیل ماهیت انسان و صرفاً پرداختن به کیفیت پدیدآیی این ساختار است (لارسن؛ باس، ۲۰۱۰، ۳۰) نه پرداختن به چرایی آن؛ به عبارت دقیق‌تر ضعف اصلی برخی از این نظریه‌ها در حوزه شناخت ماهیت انسان، پرداختن به حوزه نمود و رفتارهای صادر شده از فرد یا تفاوت‌های فردی به جای بررسی و تحلیل بنیان خلقت همه انسان‌ها در حوزه هستی و مقام ثبوت^۳ است (حقیقی رنجبر، ۱۳۸۹، ۰۸). ثانیاً از آنجا که شخصیت‌نگاران توصیه می‌کنند برای درک افزایش خود از شخصیت به سراغ نظریات علمی سودمند و کارآمدتر برویم به نظر می‌رسد در صورت وجود قابلیت‌های لازم در سایر حوزه‌های علوم انسانی بتوان در مرحله فرضیه‌سازی نظریه‌های شخصیت به روش قیاسی، ساختار شخصیت انسان را مورد تحلیل و واکاوی قرار داد؛ البته نه صرفاً بر اساس رفتارهای جزئی فرد و مشاهدات بالینی، بلکه بر اساس مبانی نظری عقلانی در حوزه علم‌النفوس و در مقام ثبوت. تا بتوان با همراهی حوزه نظر و مشاهدات بالینی و آزمایشات تجربی اولاً، نظریات شخصیتی منسجم‌تر و جامع‌تری ارائه نمود و ثانیاً زمینه‌های زایش نظریه‌های شخصیت در تفکر فلسفی را نیز فراهم آورد (احمدی و دیگران، ۱۳۹۹، ۲۹۹).

براین اساس گرچه اصطلاح نظریه شخصیت تا کنون در مباحث فلسفی مطرح نشده، اما در محتوای متون انسان‌شناسانه فلاسفه از همان آغاز تفکر فلسفی، قابلیت‌هایی جهت استخراج چنین تعاریف و نظریه‌هایی وجود داشته است؛ از اعتقاد به شناخت انسان از طریق شناخت ویژگی‌های مشخص و بادوام او - که معرف یکی از قواعد اصلی نظریه‌های شخصیتی است - در اندیشه سقراط (بریه، ۱۳۵۲، ۲۱) تا تبیین شخصیت فلسفی - روانشناختی در نظام فکری ارسطو (پیکارد، ۲۰۱۱، ۱-۶) و ابن‌سینا (ابن‌سینا، ۱۳۶۳ / ۱، ۵۲۴) کم و بیش چنین قابلیت‌هایی مشاهده می‌شود، اما در واکاوی متون انسان‌شناسانه ملاصدرا و مطالعه تطبیقی آن با تعاریف و نظریات شخصیت صفاتی نظریه‌پردازانی، همچون آلپورت، نگارندگان بر این باورند که نظام فلسفی او قابلیت‌های لازم، جهت استنباط چستی شخصیت انسان و ارائه نظریه شخصیت در قلمرو فلسفی را داراست.

^۱ تمرکز بر رفتارها و عملکردهایی که به طور مستقیم قابل مشاهده و اندازه‌گیری‌اند و می‌توانند دانش زیادی تولید کرده و درک ما را از پدیده‌ها بالا ببرند (اسکینر، ۱۹۶۹، مقدمه).

^۲ ترکیبی از اصول موضوعه و چند گزاره به هم مرتبط و دارای همسازی درونی که از آنها ابتدا فرضیه‌های خاصی به طور منطقی مشتق شده و سپس تحت آزمون قرار می‌گیرند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۹).

^۳ مقام اثبات مرحله علم و آگاهی از وجود خارجی چیزی است و مقام ثبوت یعنی مقام واقع که در این مقام، هر چیزی در یک حد و درجه‌ای است (مطهری، ۱۳۸۰ / ۱۷، ۲۶۳).

لازم به ذکر است این مقاله در پی خلط مبانی روانشناختی و فلسفی، تسری احکام روانشناسانه به فلسفه و یا به تعبیری، تغییر جایگاه ملاصدرا از فیلسوفی الهی‌دان به روانشناسی الهی نیست، بلکه هدف، رویکرد و نگرشی نو به مباحث انسان‌شناسی فلسفی است تا با واکاوی این مسأله، زمینه رسیدن به اهداف مذکور حاصل آید؛ اینکه آیا امکان استفاده از مباحث انسان‌شناسی فلسفی ملاصدرا و تعریف شخصیت از نظر وی در مرحله فرضیه سازی نظریات شخصیتی وجود دارد؟ آیا به دلیل اشتراکات مباحث علم النفس فلسفی ملاصدرا با نظریه صفاتی آلپورت می‌توان نظریه شخصیت ملاصدرا را رویکرد فلسفی نظریه‌های شخصیت صفاتی نامیده و آن را اولین نظریه شخصیت در قلمرو فلسفه اسلامی تلقی نمود؟

براین اساس نگارندگان، پیش‌تر مقاله‌ای به روش توصیفی-تحلیلی تحت عنوان «چیستی شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا» در پاسخ به سؤالاتی نظیر نقش ادراکات در ساخت شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا و عوامل مؤثر در شکل‌گیری و رشد شخصیت صدرایی نگاشته و منتشر نموده‌اند و در این جستار برآنند تا با همان روش و استفاده از تعریف و چیستی شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا به سؤالات این جستار پاسخ دهند. از این رو ابتدا نظریه شخصیتی آلپورت مورد بررسی اجمالی قرار گرفته و سپس با رویکردی فلسفی نظریه شخصیت ملاصدرا تبیین شده و با نظریه شخصیت آلپورت در دیدگاه صفاتی مقایسه می‌شود.

۲. نظریه شخصیت گوردون آلپورت

شاخصه اصلی نظریه شخصیت آلپورت، رویکرد فردنگرانه اوست، به طوریکه می‌توان وی را قهرمان این رویکرد نامید، زیرا بسیاری از محققان تحت تأثیر نظریات وی در معتقدات رویکرد قانون نگر^۱ تردید نموده و معتقدند نظریه شخصیت باید منحصر بودن را نیز در نظر بگیرد (رایکمن، ۱۳۹۳: ۳۰۰).

روانشناسی در حقیقت وقتی روانشناسی است که به فردیت بپردازد. این همان کاری است که علوم دیگر انجام نمی‌دهند. علوم دیگر از کنار موضوع منحصر به فرد بودن انسان می‌گذرند. در حقیقت وظیفه روانشناسی این است که شخصیت انسان را بکاود و این در حالی است که شخصیت انسان‌ها الگوی عینی و منحصر به فرد دارد. انسان بیش از نمونه‌ای از یک گونه جانوری، یک شهروند یا یک رویداد بشری است... (آلپورت، ۱۹۶۱، ۵۳۷).

آلپورت براساس این نوع نگرش در تعریف شخصیت نیز به رفتار یا فکر بی‌همتا و مختص به فرد اشاره نموده و معتقد است تمام صفاتی که ظاهراً در آنها با یکدیگر مشترک هستیم در اصل صفاتی فردی هستند. به تبع منحصر بودن فرد و صفات او در نظریه شخصیت وی، فرایندهای شناختی و انگیزش درونی تأثیر حداکثری بر رفتار آدمی خواهند داشت. این فرایندها و ساختارهای درونی عبارتند از فیزیک شخص، هوش، خلق و خو، بازتاب‌ها، انگیزه‌ها، عادات، مهارت‌ها، باورها، مقاصد، نگرش‌ها، ارزش‌ها و صفات (آلپورت،

^۱ دیدگاه غالب روانشناسی آمریکا که علم شخصیت را به دنبال کشف قوانین جهانی شخصیت -فهم رفتار و تجربه کل بشریت- می‌داند. آلپورت این رویکرد را قانون نگر نامید و رویکرد خویش را که هدف آن فهمیدن یک شخص خاص بود، رویکرد فردنگر قلمداد نمود (رایکمن، ۲۰۰۸، ۲۹۴).

۱۹۶۱، ۳۴). از نظر آلپورت زیست‌شناسی و محیط به طور همزمان تعیین کننده شخصیت‌اند؛ فیزیک بدنی و سطح هوش تا حد زیادی موروثی بوده و این ویژگی‌های موروثی، توان شخص برای انطباق با محیط را محدود می‌کند. خلق و خو نیز در این نظام شخصیتی، ارثی است (آلپورت، ۱۹۶۱، ۳۴).

آلپورت معتقد است آدمی در بدو تولد تقریباً به طور کامل اسیر وراثت است، اما گرایش‌ها وراثتی او در بدو تولد مشهود نیستند، بلکه در طول عمرش به مثابه یک عامل زیست‌شناختی ظریف بر تحول شخصیت وی تأثیر می‌گذارد، اما همینطور که کودک پخته‌تر می‌شود، تغییراتی نیز بر اثر تعامل با محیط و یادگیری‌های همراه آن در او ایجاد می‌شود (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۷۹-۲۸۰)، همانگونه که اشاره شد نظریه شخصیت آلپورت مبتنی بر صفات فردی است، بنابراین ابتدا به تعریف صفت و نقش آن در نظریه شخصیت آلپورت می‌پردازیم.

۱-۲. تعریف و نقش صفات در نظریه شخصیت آلپورت

از نظر آلپورت صفت یک نظام عصبی روانی تعمیم یافته و مختص فرد است که از لحاظ کارکردی می‌تواند هم‌ارز چند محرک باشد و صورت‌های همسان رفتار انطباقی و بیانگر را راه اندازی و هدایت کند (آلپورت، ۱۹۳۷، ۲۵۹). بر این اساس در این نظام شخصیتی، صفت چیزی است که وجود دارد ولی نامرئی است و با وجود نامرئی بودن از طریق همخوانی‌های رفتار شخص استنباط می‌شود. به عبارت دقیق‌تر محرک‌های نامشابه، آمادگی صفتی درون شخص را برمی‌انگیزند و این صفات درونی از طریق انواع پاسخ‌ها نمایان می‌شوند، اما این پاسخ‌های متفاوت هم‌ارز هستند؛ به این معنا که یک کار را انجام می‌دهند که همان بروز صفت است (رایکمن، ۱۳۹۳: ۲۸۰).

آلپورت در یک تقسیم‌بندی، صفات فردی را به صفات بنیادی، مرکزی و ثانویه تقسیم می‌کند؛ **صفات بنیادی**، صفات نافذ و غالب در زندگی شخص هستند، یعنی انگیزه‌های مسلط بر فرد، هیجان‌ها حاکم بر او و به طور کلی صفات برجسته شخص (آلپورت، ۱۹۶۱، ۳۶۵)؛ به عبارت دقیق‌تر نیروی محرکه کل رفتارند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۳۰۱). **صفات مرکزی**، خصوصیتی هستند که کنترل کمتری بر رفتار دارند ولی مهم‌اند. این صفات همان صفاتی‌اند که مردم هنگام توصیف دیگران یا نوشتن معرفی نامه به آنها اشاره می‌کنند (آلپورت، ۱۹۳۷، ۳۳۸). از نظر آلپورت این موارد همان خصوصیات اصلی‌اند که رفتار شخص را در وضعیت‌های مختلف کنترل می‌کنند، اما عمومیت صفات بنیادی را ندارند. **صفات ثانویه** نیز همان خصوصیات پیرامونی شخص‌اند که خود را بروز داده، اما کمتر به چشم آمده و عمومیت و نقش کمتری در کنترل رفتار شخص دارند (آلپورت، ۱۹۳۷، ۳۳۸).

در تقسیمی دیگر آلپورت صفات را به صفات عام و گرایش‌های شخصی تقسیم نموده و **صفات عام** را همانند طبقاتی قلمداد می‌نماید که فرد را در خود جای می‌دهند و از روانشناسان می‌خواهد که بر روی این صفات تمرکز نکرده و خصوصیات منحصر به فرد را مدنظر قراردهند (رایکمن، ۲۸۲). حال آنکه محققان به طور کلی معتقدند در شناخت شخصیت فرد، تجسم سازه‌های فردی یا منحصر به فرد غیر ممکن است، زیرا اگر قرار بود از سازه‌های منحصر به فرد استفاده کنیم دیگر کلمه‌ای برای آنها ساخته نمی‌شد و در این

حالت همواره باید برای توصیف انگیزه‌ها و رفتار فرد، کلمات و اصطلاحات جدید می‌ساختیم که خود کاری بیهوده است (هولت، ۱۹۶۲، ۴۰۲-۳۷۷).

۲-۲. تعریف شخصیت

آلپورت مانند بسیاری از محققان این حوزه، معتقد بود تعریف دقیق شخصیت غیرممکن است. او همانگونه که اشاره شد بعد از مرور تعاریف عالمان دین، فلاسفه ... و به ویژه روانشناسان، در اولین کتاب خویش شخصیت را به همان چیزی که یک انسان عملاً هست، تعریف نمود؛ به عبارت دقیق‌تر شخصیت از نظر وی شامل عمیق‌ترین و نوعی‌ترین ویژگی‌های فرد است (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۷۸). سپس آلپورت در تعریف دقیق‌تری از شخصیت آن را سازمان پویای درون فردی می‌داند که دارای نظام‌های فیزیکی فراوانی بوده و تعیین‌کننده رفتار و افکار آدمی است (آلپورت، ۲۸، ۱۹۶۱). منشأ پویایی شخصیت در این نظام فکری، تکامل تدریجی آن به واسطه تلاشی است که انسان برای رسیدن به وحدت درونی انجام داده و بر این اساس، دائماً در حال تغییر است. بر اثر این تغییر و تلاش برای رسیدن به وحدت، شخصیت آدمی پخته شده و این پختگی موجب افزایش فعالیت، خلاقیت، اتکا به نفس، عقلانیت و به تبع آن افزایش یادگیری‌های آدمی می‌گردد (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۷۳). به عبارت دقیق‌تر از نظر آلپورت شخص دائماً در حالت «شدن» است و براساس رویکرد فردنگر او، اگرچه وضعیت هم مؤثر است، اما «ادراک شخص» از وضعیت‌هاست که تعیین می‌کند چگونه رفتار کند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۷۳).

با توجه به تعریف آلپورت از شخصیت و تدریجی بودن تکامل آن به واسطه شدن‌های پی در پی، مفهوم تحول شخصیتی در نظریه شخصیت وی تبیین خاص‌تری می‌یابد.

۲-۳. تحول شخصیت براساس مفهوم خود

تحول شخصیت در نظریه آلپورت حول محور مفهوم خود شکل می‌گیرد که وی اصطلاح «نفس» را برای اشاره به آن به کار می‌برد. آلپورت نظیر بسیاری از روانشناسان معترف است مفهوم «خود» مفهومی کلی و مبهم بوده و واقعاً در شخصیت چیزی به نام خود وجود ندارد که علت رفتار باشد، بلکه دلیل استفاده از مفهوم خود، داشتن ملاکی برای هویت و وجود آدمی است و از نظر وی، خود یک تجربه بنیادی است که اگر آن را کنار بگذاریم در واقع جوهر شخصیت را کنار گذاشته‌ایم (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۸۲). بر این اساس می‌توان گفت از آنجا که در نظریه آلپورت از یک سو، صفات شخصیت‌سازند و اگر صفات نباشند فرد فاقد شخصیت است و از سویی دیگر جوهر شخصیت همان «خود» یا نفس است، بنابراین به نظر می‌رسد میان شخصیت آلپورتی و نفس، این‌همانی وجود دارد؛ به طوری که آلپورت بر این مساله تاکید کرده و خود یا نفس را «خود خودمان که شامل تمامی جنبه‌های شخصیتی سازنده وحدت درونی فرد است» (آلپورت، ۱۹۹۵، ۴۰) و از طفولیت تا زمان مرگ در حال تحول است تعریف نموده و مراحل استکمال آن را به خود بدنی^۱، هویت خود^۲،

^۱ احساساتی که بر مبنای حس‌های بدنمان درباره خود داریم.

^۲ این احساس که انسانی هستیم با گذشته‌ای بی‌همتا که به قضاوت‌های فعلی و آتی ما جهت می‌دهد.

عزت نفس^۱، گسترش خود^۲، خود انگاره^۳، خود به عنوان عامل کنار آمدن عقلانی^۴، تلاش نفسانی^۵ و خود به عنوان عامل دانستن^۶ تقسیم می‌کند (آلپورت، ۱۹۹۵، ۵۳-۴۳). با این وجود وی براساس اعتقاد بر چیستی شخصیت مبتنی بر رسیدن به وحدت درونی معتقد است گرچه جنبه‌های مختلف نفس در مراحل خاصی نمایان می‌شوند ولی همگی همچنان در حال تحول و شدن بوده و جدا از یکدیگر کار نمی‌کنند و حتی تمام آنها می‌توانند در یک وضعیت به طور همزمان کار کنند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۸۶).

با توجه به مطالب مذکور می‌توان گفت اگرچه آلپورت بر تأثیر محیط در تعیین شخصیت معترف است اما عامل غالب در تحول و رشد شخصیتی را سازه‌ای درونی می‌داند که در صورت رشد ابعاد مختلف آن در طول زمان، موجب پختگی شخصیت می‌گردد.

۴-۲. پختگی شخصیت

آلپورت پختگی شخصیت را تحقق -حقیقت - آدمی می‌نامد و معتقد است فقط در بزرگسالی این پختگی تحقق یافته و شخصیت بهنجار آدمی شکل می‌گیرد (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۸۶)، زیرا در مراحل آغازین رشد، آدمی علاوه بر وابستگی به دیگران غالباً در صدد حفظ بقای خویش بوده و هم‌رنگی قبیله‌ای - تقلید از رفتار و اعمال دیگران - را می‌آموزد (آلپورت، ۱۹۵۵، ۶۳) و در ادامه تحول نفسانی، یاد می‌گیرد که با روش‌های دفاعی از خود محافظت کند. بنابراین در مراحل اولیه، تحول شخصیت با حضور انگیزه‌های پیرامونی همراه است، اما با تحول هر چه بیشتر نفس، این نوع انگیزه‌ها، جای خود را به تلاش‌های نفسانی می‌دهند که در آنها انرژی خلاقانه و خودانگیخته، صرف پختگی کامل می‌شود (آلپورت، ۱۹۶۱، ۲۲۷). آلپورت رهایی از قید انگیزه‌های بچه‌گانه و عمل نمودن به عنوان بزرگسالی پخته را به وسیله «خودمختاری کارکردی» پاسخ می‌دهد؛ طبق این قانون انگیزه‌های بزرگسالان، متغیر و حافظ خود (نفس) هستند و نظام‌های فعلی که کارکرد مستقلی دارند از نظام‌های قبلی به وجود می‌آیند (آلپورت، ۱۹۹۵، ۲۲۷). رایکمن خودمختاری کارکردی آلپورت را اینگونه توضیح می‌دهد:

در جریان پخته‌تر شدن، پیوندهای شخص با گذشته سست‌تر می‌شود. آدم‌های پخته دیگر به پدر و مادرشان وابسته نیستند و طبق آرزوهای آنها رفتار نمی‌کنند. آنها برای حفاظت از عزت نفس خویش در برابر حملات دیگران به مکانیسم‌ها و روش‌های دفاعی پناه نمی‌برند و اعمالشان را براساس قواعد خویش، نقد و بررسی می‌کنند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۸۷).

آلپورت ویژگی‌های شخصیت پخته را این چنین برمی‌شمرد: گسترش حس خود، ارتباط گرم با دیگران، خودپذیری، ادراک واقع بینانه، خودشناسی و فلسفه وحدت زندگی (آلپورت، ۱۹۶۱، ۲۸۳-۲۹۴).

^۱ احساس ارزشمندی،

^۲ یکی حس کردن خود با متعلقات، خانواده، خانه و کشور خویش.

^۳ نقشی که برای جلب تأیید دیگران بازی می‌کنیم، همچنین برنامه‌ها و راهبردهای رفتاری که برای آینده خود داریم و کمک می‌کنند به اهدافمان برسیم.

^۴ درنظر گرفتن خود به عنوان کسی که می‌تواند برای حل مسایل و رسیدن به اهداف خویش، روش‌های عقلی بیابد.

^۵ انگیزه فرد برای رسیدن به اهداف بلندمدتش که تنش فرد را افزایش می‌دهد.

^۶ مرحله‌ای از بزرگسالی که در آن شخص می‌تواند جنبه‌های مختلف نفس را در هم ادغام کند (رایکمن، ۱۳۹۳، ۳۰۳-۳۱۰).

لازم به ذکر است آلپورت در نظریه شخصیت خویش به نقش دین به عنوان فلسفه وحدت بخش زندگی نیز توجه داشته که در مقایسه و تطبیق شخصیت‌شناسی وی و ملاصدرا بدان خواهیم پرداخت.

۳. نظریه شخصیت ملاصدرا

تفاوت مفهومی اغلب اصطلاحات فلسفی و روانشناسی موجب می‌شود تا در نگاهی ابتدایی، دستیابی به تبیین قابل فهم‌تری از فرضیه-سازهای دیدگاه صفاتی حداقل در حوزه روانشناسی، غیرعلمی تلقی شود؛ اما به مدد ارتباط بنیان‌های فلسفی با بنیان برخی نظریه‌های شخصیتی نظیر نظریه‌های دیدگاه صفاتی به نظر می‌رسد بتوان از طریق تبیین عقلانی مفاهیم و اصول نظریه شخصیت فلسفی مورد نظر، این نظریات را تحلیل نموده و نقاط قوت و ضعف آنها را به روشی استدلالی بیان نمود. در این راستا ابتدا مفاهیم و اصول نظریه شخصیت ملاصدرا از متون انسان‌شناسانه وی استخراج شده و تبیین می‌گردد.

۱-۳. مفاهیم و اصول

شخصیت در نگرش فلسفی ملاصدرا ساختاری حقیقی و منحصر به فرد است به طوری که در بررسی تحلیلی متون صدرایی، بنیان اصلی نظریه شخصیت وی بر «نوع واحد بودن تک تک افراد انسانی» مبتنی بوده و عوامل این انحصار از متون انسان‌شناسانه او قابل استخراج است؛ این عوامل با توجه به میزان آگاهی، ادراک و اختیار افراد در روند شکل‌گیری و استكمال شخصیت، خود به عوامل «زمینه‌ای و غیرارادی مؤثر در ساخت شخصیت» و عوامل «اصلی و ارادی شخصیت‌ساز» تقسیم می‌شوند؛ بر این اساس به نظر می‌رسد زمینه‌های وراثتی نظیر خلق و خوی والدین و محیط که تأثیرگذار بر کسب ویژگی‌های بدنی، انگیزه‌ها، عادات، مهارت‌ها، باورها، نگرش‌ها، صفات و ملکات آدمی است را می‌توان ذیل عوامل زمینه‌ای و غیرارادی مؤثر در ساخت شخصیت قرارداد. در مقابل، ادراکات (آگاهی‌ها) و افعال و رفتار اختیاری حاصل از آنها که نقشی بنیادی در پیدایش و استحكام صفات و ملکات شخص دارند عوامل اصلی و ارادی شخصیت‌سازند. لازم به ذکر است توجه ملاصدرا به اختلاف در مبادی اولیه نفوس آدمی موجب شده است شخصیت‌شناسی صدرایی، بررسی تفاوت‌های شخصیتی را از لایه‌های عمیق‌تر و کلی‌تری نسبت به روانشناسان شخصیت آغاز نماید، به طوری که انسان صدرایی نه تنها بعد از موجودیت جسمانی-روحانی و به فعلیت رساندن قوای وجودی خویش، بلکه در آغاز پیدایش خود نیز حقایقی اولاً، «متفاوت» و ثانیاً، «مشکک» اند، از این رو در این نظام فکری، نمی‌توان تفسیری واحد از شخصیت آدمی ارائه نموده و آن را بر همه انسان‌ها تعمیم داد، بلکه بر اساس شخصیت‌شناسی فلسفی ملاصدرا هر انسان، نسخه‌ واحدی است که در این راستا تأکید اصلی بر ظرفیت‌های اولیه و انگیزه‌های درونی اوست.

با توجه به مطلب فوق در تبیین نظریه شخصیت ملاصدرا ابتدا لازم است مفاهیم فلسفی این نظریه، مانند «موجودیت جسمانی-روحانی»، «تنوع آدمی»، «کثرت پیشینی و پسینی نفوس و عوامل مؤثر بر آن» و «لایه‌های مختلف شخصیت‌شناسی» بررسی و تبیین شود.

۱-۳-۱. موجودیت جسمانی-روحانی

در نظام فلسفی ملاصدرا موجودیت جسمانی-روحانی نفس یا «خود» یا «من» عبارت است از اینکه نفس آدمی در ابتدای پدیدایی و هستی یافتن از مواد و عناصر این عالم به وجود می‌آید ولی پس از استکمال و طی نمودن مراتب رشد و کمال، در نهایت نیازمند ماده این عالم یا به عبارت دقیق‌تر بدن مادی خویش نیست (شیرازی، ۱۳۷۵ الف / ۱، ۲۲۱).

آنچه از مطلب فوق در نظریه شخصیت ملاصدرا قابل استفاده و استناد است، وحدت حقیقت آدمی یا به عبارتی، عدم دوگانگی نفس و بدن در این نظام فلسفی است؛ ملاصدرا به دوگانگی حقیقی نفس و بدن همانند دکارت معتقد نیست. بلکه وی آن دو را به اعتباری واحد و به اعتباری دیگر، غیرهم می‌داند (وحدت‌گرایی در عین دوگانه‌انگاری). بدین معنا که از نظر ملاصدرا نفس، موجود مجرد بالفعلی که در زمان تولد به بدن مادی ملحق شود، نیست. بلکه نفوس انسان‌ها در نخستین مرحله پیدایش، وجودات ضعیفی‌اند که به لحاظ زمینه‌های وراثتی متفاوت، دارای قابلیت‌های مختلفی در ادامه سیر وجودی خود خواهند بود (شیرازی، ۱۳۶۸ هـ / ۵). در حقیقت استکمال نفس آدمی، محصول حرکت جوهری بدن است؛ این بدن است که از طریق حرکت و پویایی در ذات خویش و به وسیله ادراکات و ملکات، به تدریج شدت و قوت وجودی پیدا نموده و از مراتب مختلف این وجود واحد که دارای ویژگی‌های متفاوتی است، مفاهیم متعددی انتزاع می‌شود؛ پایین‌ترین مرتبه این وجود که ویژگی‌های مادی و جسمانی دارد، بدن نام گرفته و به مرتبه دیگری از آن که دارای رشد و نمو است، نفس نباتی اطلاق می‌شود. همین وجود در سیر تکاملی خود دارای احساس و ادراک می‌گردد که آن مرتبه را نفس حیوانی نامیده و ...؛ بر این اساس، با توجه به اینکه وجود آدمی دارای مراتب مختلفی است؛ اولاً احکام مادی بر مراتب مادی آن حاکم است و ثانیاً فعل و انفعالات مرتبه مادی (بدن) بر مرتبه مجرد این وجود (نفس) مؤثر است؛ همچنانکه مرتبه مادی نیز خود، متأثر از مرتبه مجرد آن است (احمدی و دیگران، ۱۴۰۰، ۱۱۰).

بنابراین حقیقت انسان صدرايي در این عالم، امری واحد، سیلانی و کشدار بوده که به اعتبار مرتبه نازلش، بدن و به اعتبار مرتبه متعالیش، نفس است، یعنی نفس، مرتبه متعالی بدن و بدن مرتبه نازل نفس است.

۲-۳-۱. تنوع انسان

مراد ملاصدرا از «تنوع انسان» آن است که «انسان» (حیوان ناطق)، نوع سافل نیست؛ بلکه «انسان» برای افراد انسانی، جنس سافل بوده و فصل متمایز کننده این افراد از یکدیگر، ادراکات و ملکات اوست که خود متأثر از عوامل کثرت‌زای پیشینی و پسینی است؛ وجود این عوامل، سبب می‌شود هر فردی، نوع خاص و منحصر به فرد شود. منحصر به فرد بودن آدمی در فلسفه صدرايي، نگرشی عمیق‌تر و بنیادی‌تر از رویکردهای فردنگرانه نظریه‌های شخصیت روانشناختی است.

در این دیدگاه نفس انسان ماهیت خاص و مرتبه وجودی ثابتی ندارد، در حالی که دیگر موجودات، اعم از اجسام، مجردات و حتی نفوس غیرانسانی، مانند نباتات و حیوانات، همگی ماهیت و مرتبه وجودی خاص و معینی دارند، اما نفس انسانی دارای مقامات و درجات

^۱ در نظام حکمی ملاصدرا، انسان مجموعه‌ای از نفس و بدن است و آن دو با وجود اختلاف در مرتبه و منزلت به وجود واحدی موجودند، مانند شی واحدی که دارای دو جنبه باشد؛ یکی از آن دو متبدل و فانی، کانه امری فرعی است و دیگری ثابت و باقی که همان اصل است (شیرازی، ۱۳۶۸ هـ / ۹، ۹۸).

متفاوتی بوده و از هر مرتبه، ماهیتی خاص انتزاع می‌شود (شیرازی، ۱۳۶۸ / ۸، ۳۴۳) که این همان تنوع انسان از منظر ملاصدراست. در این راستا ابتدا کثرت پیشینی و عوامل مؤثر بر آن و سپس کثرت پسینی و عوامل آن را توضیح خواهیم داد:

۱-۲-۱-۳. کثرت پیشینی و عوامل مؤثر در آن

ملاصدرا نفوس انسانی را در آغاز حدوث جسمانی به دو اعتبار، مختلف می‌داند:

اعتبار اول؛ «اختلاف جنسی»: در این قسم از اختلاف، انسان در آغاز خلقت، اجناس مختلف است. به عبارت دقیق‌تر از نظر ملاصدرا همانگونه که افراد انسانی در نهایت، متفاوتند، در آغاز پیدایش جسمانی نیز به دلیل اختلاف در سرمنشأ وجودی خویش (عوامل وراثتی و ماده حامل آن) تحت اجناس مختلفی هستند که ظرفیت‌ها و قابلیت‌های متفاوتی دارند (شیرازی، ۱۳۶۶ الف / ۳، ۶۷؛ شیرازی، ۱۳۷۵ / ۱، ۲۲۳). در نظام صدرایی این اجناس عبارتند از: الف) ماده اولیه وجودی‌ای (نطفه) که ظرفیت و استعداد رسیدن به بالاترین مراتب انسانی را دارد (نفوس کامل)؛ ب) ماده اولیه وجودی‌ای که ظرفیت و استعداد رسیدن به مراتب بالای انسانی و نیز مراتب پایین آن را دارد (نفوس متوسط)؛ ج) ماده اولیه وجودی‌ای که صرفاً ظرفیت و استعداد رسیدن به مراتب پایین انسانی را دارد (نفوس پست) (شیرازی، ۱۳۷۵ / ۱، ۶۷-۸۶؛ شیرازی، ۱۳۶۶ ب / ۱، ۵۵۷) یا به عبارت دقیق‌تر این حقایق جنسی سه‌گانه، در مرتبه نفوس کامل، برخوردار از طبیعت نیک، در مرتبه نفوس پست، دارای طبیعت حیوانی و در مرتبه نفوس متوسط - به واسطه گرایش یکسان به کمال و نقص - گرایش یکسانی به خیر و شر دارد.

اعتبار دوم؛ «اختلاف تشکیکی»: این قسم از اختلاف، بدین صورت است که هر یک از حقایق جنسی سه‌گانه فوق، دارای مراتب متعدد شدید و ضعیف است. با توجه به تنوع ماده اولیه وجودهای مختلف، صورت‌های افزوده شده به آنها نیز متفاوت می‌شوند؛ بر این اساس، این وجودها در آغاز پیدایش جسمانی خود، دارای مراتب شدید و ضعیف خواهند بود (شیرازی، ۱۳۶۶ الف / ۵، ۴۴). در نظام فلسفی ملاصدرا کثرت پیشینی آدمی، متأثر از عوامل زیر است:

الف) اختلاف در مبادی: ملاصدرا در کتاب *تفسیرالقرآن الکریم* می‌نویسد، همان‌گونه که هر جسمی دارای مکان خاصی است و به طور طبیعی به سوی آن مکان حرکت می‌کند، هر نفسی نیز دارای مبدأ و منشأ خاصی است که در واقع سیر استکمالی هر وجودی، به فعلیت رساندن قابلیت‌های نهفته در همان مبدأ است. از همین روی، اختلاف نفوس انسانی به واسطه اختلاف در مبادی آنهاست^۱ که در متون دینی از آن مبادی به «معادن» تعبیر شده است. بر این اساس وی معتقد است برای هر یک از نفوس، مرتبه‌ای از کمال وجودی و بهره‌ای از عالم متعالی است که مناسب ظرفیت وجودی اوست و امکان اضافه شدن کمال وجودی دیگری، بیش از آنچه که نفس ذاتاً مستعد آن است، وجود ندارد؛ تا آنجا که حتی میزان قدرت حرکات اعضای بدن انسانی، نیز متأثر از همان عواملی است که در وجود وی نهاده شده است (شیرازی، ۱۳۶۶ الف / ۱، ۱۰۸-۱۰۹؛ شیرازی / ۵، ۱۳۳).

^۱ لازم به توضیح است که این اختلاف در حقیقت اولیه در نگاه وجود محور ملاصدرا، همان اختلاف در شدت و ضعف وجودی است.

ب) اختلاف در مزاج: ملاصدرا در بیانی جامع در کتاب *شرح اصول کافی* ضمن تأکید بر اختلاف در استعداد و ظرفیت وجودی انسان‌ها در آغاز حدوث، به بررسی عوامل این اختلاف حقیقی پرداخته و علاوه بر اختلاف در مبادی، به اختلاف مزاج در پذیرش نفوس و اختلاف در نطفه - عوامل ژنتیکی - تأکید نموده است (شیرازی، ۱۳۶۶ ب/ ۱، ۵۷۷-۵۸۸).

همانگونه که در پیدایش جسمانی آدمی بدان اشاره شد، در فلسفه وجودمحور ملاصدرا نفس و بدن محسوس با یکدیگر در تعامل اند (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۳، ۶۷). در این نظام فکری میزان اعتدال مزاج‌ها و کیفیت مواد تشکیل‌دهنده آنها بر انواع صورت‌های افاضه شده بر آنها مؤثر است (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۱، ۳۴۵؛ ۱۱۷؛ شیرازی/ ۵، ۴۴؛ شیرازی/ ۶، ۲۶۶؛ شیرازی، ۱۳۶۶ ب/ ۱، ۳۹۱)، به گونه‌ای که هر چه مزاج معتدل‌تر (نزدیک به اعتدال حقیقی) بوده و به لحاظ مواد تشکیل‌دهنده خالص‌تر باشد، صورت (نفس) افاضه شده به آن نیز متعالی‌تر و کامل‌تر خواهد بود (شیرازی، ۱۳۶۸ الف/ ۸، ۴۵۵؛ ۴۵۰-۴۵۱) به طوریکه به عنوان مثال، ماده بدنی انبیاء و اولیاء پاک و به لحاظ ترکیب معتدل است (شیرازی، ۱۳۶۶ ب/ ۴، ۱۵۸) و بالعکس؛ هر چه مزاج از اعتدال حقیقی دورتر باشد، صورت‌های نفسانی افاضه شده به آن، پست‌تر و ناقص‌تر خواهد بود؛ همان‌گونه که مزاج و ماده اولیه افراد شقاوت‌مند عموماً از اجداد ناپاک و پست است (شیرازی، ۱۳۶۳، ۵۹۳).

بر این اساس اختلاف در مزاج، دارای گستره وسیعی است که حد و مرزی ندارد و همان‌طور که اشخاص در ترکیب و شکل ظاهری یکسان نیستند، نفوس آنها نیز در دریافت حقایق و سیر تکامل انسانی متفاوتند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۷/ ۳، ۶۹). ملاصدرا در بیان اهمیت میزان تأثیر اعتدال مزاج، علت اختلاف و تنوع افراد انسانی را منحصر به فاعل افاضه‌کننده صورت ندانسته و آن را به استعداد و قابلیت ماده پذیرنده نفس نیز نسبت می‌دهد (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۶، ۳۲۶).

با توجه به مطالب مذکور در این نظام فکری به طوری که امکان تربیت، تعلیم و تغییر در شخصیت، در گروه متوسط که میل آنها به کمال و نقص یکسان است میسر می‌گردد (شیرازی، ۱۳۶۶ ب/ ۴، ۳۶۶) و دو گروه متعالی و پست به دلیل شدت و قوت ذاتی و استحکام ویژگی‌های مرتبه وجودی خویش، تأثیرپذیری‌شان از عوامل تغییردهنده شخصیت مانند تعلیم و تأدیب به حداقل می‌رسد. در این راستا ملاصدرا نفوس انسانی را بر اساس میزان تعلیم و تغییرپذیری آنها به سه قسم تقسیم می‌کند:

(۱) نفوس شریف و برخوردار از اعتدال حقیقی: این نفوس به اموری که موافق با فطرت اولیه‌شان نیست، کمتر توجه نموده و به علت عدم مناسبت ردائل و امور زشت با طبیعتشان، قادر بر انجام آن امور نیستند و در مواقع نادری که مستلزم غلبه شهوت و غضب بر آنهاست، عقلشان بازدارنده خواهد بود،

(۲) نفوس متوسط و معتدل: این نفوس پاکی ذات و استعداد نیک دسته اول را ندارند و بازدارنده آنان از گناهان و شهوات، فقط بازدارنده درونی نبوده و در این مسیر نیازمند بازدارنده‌های خارجی نظیر شرع، سیاست، هشداردهنده و تأدیب‌کننده نیز هستند،

(۳) نفوس پست و فاسد: این نفوس، به دلیل عدم مناسبت ذات‌شان با فضایل و امور نیکو، به انجام اعمال موافق ذات خود مشتاق اند و با وجود آگاهی به خوبی فعل نیک، امر فاسد را دوست داشته و آن را نیکو می‌دارند (شیرازی/ ۴، ۲۷۲).

ج) **اختلاف در ویژگی‌های شخصیتی والدین:** کثرت پیشینی انسان صدرایی علاوه بر عوامل مذکور از خصلت‌های پدر و مادر و سایر اجداد از طریق عوامل وراثتی نیز متأثر است، به طوری که از نظر وی، خصوصیات خلقی (ملکات) می‌تواند به چند نسل بعد منتقل شود (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۰). از همین روی او معتقد است همان‌گونه که جنین در شکل ظاهری، شبیه به والدین و اجداد خویش است، در برخی خصوصیات اخلاقی نیز بدون اکتساب ارادی، با آنان مشترک خواهد بود. بنابراین استكمال حقیقت وی در دوران جنینی، متأثر از عوامل وراثتی و ماده اولیه نطفه است (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۰).^۱

با توجه به مطالب فوق و تصریح ملاصدرا بر اینکه نفوس انسانی از همان آغاز حدوث، دارای مزاج‌های متفاوتند و به تناسب آن در افاضه صورت از عالم متعالی نیز متفاوت خواهند بود، به نظر می‌رسد کثرت پیشینی حقیقت انسان برای وصول به حقایق سه‌گانه کامل، پست و متوسط امری غیرقابل انفکاک از انسان‌شناسی صدرایی است.

۲-۱-۲-۳. کثرت پسینی و عوامل مؤثر در آن

در بین همه موجودات تنها انسان است که نفس خود - خویشتن خویش - را به وسیله قوه نظر و عمل ساخته، با هر ادراکی، ارتقاء وجودی یافته و دارای ماهیتی غیر از ماهیت سابق می‌شود. در این مسیر کمالی، عالم شدن نفس به معنای «او» شدن است. یعنی وقتی نفس عالم می‌شود، با هر ادراکی، آن چیز می‌شود، نه اینکه دارای آن چیز شود. به عبارتی نفس، چیزی جز ادراکات و ملکاتش^۲ نیست، ادراکات و صورت‌های علمی مانند تار و پودهایی هستند که نفس را در مراتب مختلف وجودی آن بافته و بالا می‌آورند، به گونه‌ای که نفس بدون آن تار و پودها، امری مستقل نیست، همان‌گونه که عالم خارج، چیزی جز همان وجودات خارجی نبوده و بدون آنها وجودی ندارد.

بنابراین در این نظام الف) براساس تأثیر عوامل مذکور در پیدایش و استكمال اولیه نفسانی، ب) بنا بر تعامل قوه نظر و عمل در استكمال ارادی نفس (شیرازی، ۱۳۶۰، ۲۰۰-۲۰۱؛ ۲۹۱)، ج) اتحاد صورت‌های علمی و عملی با خود نفس، فصل ممیز هر شخصی، «نفس منحصر به فرد» اوست که لحظه به لحظه، توسط صورت‌های علمی و عملی خویش ساخته می‌شود؛ و از آنجا که صورت‌های ادراکی افراد با یکدیگر متفاوت است (حداقل ادراک هر شخص از خود (شیرازی، ۱۳۶۰، ۲۲۳)، نفوس و یا به عبارتی فصول ممیزه، مختلف بوده و به تعداد افراد، انواع مختلف انسان خواهیم داشت. این عوامل، تنوع و کثرتی را در انسان صدرایی ایجاد می‌کند که ما در این پژوهش از آن به کثرت پسینی یاد می‌کنیم.

پس از دوران جنینی آن‌چه در استكمال و اختلاف نفوس آدمی مؤثر است عبارتند از:

الف) میزان حلال بودن شیر و غذا در دوران کودکی (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۱)؛

^۱ عنوان «کثرت پیشینی و عوامل مؤثر در آن» برگرفته از مقاله «عدم عمومیت دستیابی به مقام انسان کامل از دیدگاه ملاصدرا؛ دلایل و پیامدهای آن» تألیف نویسندگان مقاله مذکور می‌باشد.

^۲ از نظر ملاصدرا، ملکه صفتی است وجودی و هر صفت وجودی در نظام فکری او کمال نفسانی است، خواه در عرف یا اصطلاح و یا شرع، فضیلت یا ردیلت نامیده شود (شیرازی، ۱۳۶۸، ۱۱۵، ۲).

ب) تفاوت والدین در نحوه آموختن، ادب نمودن و عادت دادن به خوی‌های نیک و بد (شیرازی، ۱۳۶۶ب/ ۱، ۳۵۵؛ شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۲)؛

ج) تفاوت آموزش و تأدیب معلمان کودک (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۲)؛

د) اختلاف میزان تلاش فرد در تزکیه نفس خویش (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۴۲)؛

ه) محیط پیرامون: در نظام فلسفی ملاصدرا تأثیر عوامل محیطی، صرفاً منوط به وجود و دوام عوامل مؤثر است. به گونه‌ای که با از بین رفتن عوامل خارجی، شخص مجدداً به طبیعت اولیه خود بازمی‌گردد (شیرازی، ۱۳۶۶الف/ ۱، ۱۲۱).

با توجه به مطالب مذکور می‌توان دلایل تنوع و تکثر آدمی را در نظام صدرایی این‌گونه جمع‌بندی نمود:

الف) امور ذاتی‌ای که کثرت پیشینی را ایجاد می‌کنند؛

ب) امور اکتسابی (اعمال و افعال)‌ای که سبب ایجاد کثرت پسینی می‌شوند.

۳-۱-۳. لایه‌های مختلف شخصیت‌شناسی

در بررسی متون مربوط به شناخت شخصیت در روانشناسی و فلسفه به نظر می‌رسد مباحث شخصیت به طور کلی در سه لایه قابل طرح و بررسی است:

الف) لایه سطحی (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر ثبات در رفتار): در این لایه، نظریه‌های شخصیت و تعاریف مبتنی بر آنها بر مبنای مشاهدات بالینی درمانگران و یا بر اساس مطالعات آزمایشگاهی بر روی حیوانات شکل می‌گیرند (راس، ۱۳۸۲، ۲۱۱). تأکید بر رفتارهای خاص و مرتبط کردن آنها با خصوصیات تعریف‌شده از یک موقعیت، اساس سنجش رفتار در این‌گونه تعاریف و نظریه‌های شخصیتی است (پروین و جان، ۱۳۸۱، ۳۱۱). بنابراین شخصیت در این تعاریف، عاملی درجه دو است که بر مبنای ثبات در رفتار استنباط می‌شود و با این حساب مفهومی است که توان تبیین نسبتاً ضعیفی دارد (کریمی، ۱۳۹۵، ۶). به این معنا که عمدتاً در تحلیل‌های فلسفی چنین نظریاتی، ناظر به مقام اثبات و نمود است، نه ناظر به مقام ثبوت و تحقق خارجی.

ب) لایه متوسط (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر سازه‌های نظری و درونی): نظریه‌های شخصیت در این لایه، بر تجزیه و تحلیل آزمون‌های روانی استوارند (راس، ۱۳۸۲، ۲۱۱). در این رویکرد از یک سو، شخصیت در لایه‌های سطحی بررسی نمی‌شود، زیرا به عنوان مثال، از نظر آلپورت، شخصیت سازمانی پویا در درون فرد است (آلپورت، ۱۹۶۱، ۲۸)، اما از سویی دیگر، مراد وی از سازمانی پویا در درون فرد، این نیست که واقعاً وجودی خاص در درون افراد هست که افکار و رفتار آنان را کنترل می‌کند، بلکه می‌خواهد حالت پویا و دینامیک بودن درون فرد را نشان دهد (راس، ۱۳۸۲، ۱۵۴)، از این رو نمی‌توان گفت مباحث شخصیت در رویکرد صفات، در لایه‌های عمیق وجودی مطرح شده است.

ج) لایه عمیق (تعاریف و نظریه‌های شخصیت مبتنی بر وجود حقیقی): بر اساس مبانی نظری بنیادین نظام صدرایی، شخصیت امری مستقل از هستی و وجود شخص نبوده، بلکه همان وجود خاص و منحصر به فرد اوست (شیرازی، ۱۳۷۵الف/ ۱، ۱۴۱)

و از آنجا که هستی شخص در این نوع نگرش برخلاف سایر نگرش‌های انتزاعی، امری محقق در خارج و به تبع آن، وجودی منشأ اثر است، از این رو بررسی شخصیت در عمیق‌ترین لایه‌های شخصیت‌شناسی و در مقام ثبوت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۳. تعریف و نقش صفات در نظریه شخصیت ملاصدرا

صفت در نظام فلسفی ملاصدرا، ویژگی وجودی‌ای است که منشأ اثر در رفتار و افعال آدمی بوده و به خودی خود، کمال نفسانی قلمداد می‌شود؛ زیرا این ویژگی وجودی - خواه فضیلت باشد یا رذیلت - به واسطه حرکت جوهری، موجب اشتداد در وجود و رشد نفسانی آن می‌گردد (شیرازی، ۱۳۶۸/۲، ۱۱۵). بنابراین در شخصیت‌شناسی صدرایی براساس اصل «اصالت وجود» و «اتحاد عالم و معلوم»، صفت چیزی است که حقیقتاً وجود داشته و موجب همخوانی و سازگاری رفتار شخص می‌شود و به دلیل وجودی بودن آن، صرفاً از طریق علم حضوری قابل ادراک است.

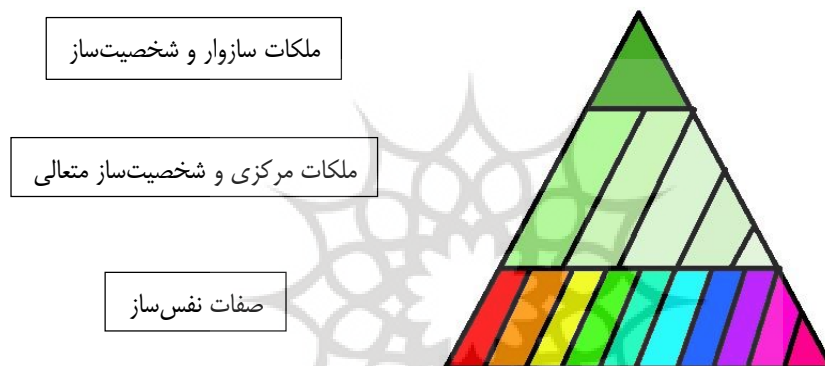
در بررسی متون صدرایی می‌توان صفات را به سه دسته «ملکات سازوار و شخصیت‌ساز»، «ملکات مرکزی و شخصیت‌ساز» و «صفات گذرا و نفس‌ساز» تقسیم نمود:

الف) ملکات سازوار و شخصیت‌ساز، صفات وجودی برجسته‌ای هستند که تعداد اندک و انگشت‌شماری از افراد می‌توانند دارای آن شوند. بر اساس نظام صدرایی، قوه نظر و قوه عمل نفس انسانی برای رسیدن به کمال خود، همواره با یکدیگر تعامل دارند؛ از این روی، هر چه وجود شخص، متعالی‌تر گردد و گستره وجودی او بیشتر شود این تعامل و همکاری افزایش یافته و دو قوه گویی یک قوه‌اند (شیرازی، ۱۳۷۵ الف / ۱، ۲۴۱) و این سبب می‌شود نظر و عمل شخص، به یکدیگر نزدیک شده و در نهایت، هیچ تغایری میان نظر و عمل چنین افرادی دیده نشده و وجود فرد، وجود سازواری گردد، به طوریکه به عنوان مثال ملکه حکمت در آنها، همان ملکه عفت و ملکه عفت، همان ملکه شجاعت و در نهایت همان ملکه جامع عدالت است؛ دقیقاً از همین روی، رفتار چنین افرادی در موقعیت‌های متفاوت کاملاً قابل پیش‌بینی است؛ چرا که گویی یک ملکه غالب، بر کل وجود آنها سلطه دارد. از سویی دیگر، این سازواری بین ملکات در افرادی که نفس خود را در جهت رذایل و پستی به حد کمال رسانده‌اند نیز یافت می‌شود. چنین افرادی در پایین‌ترین مراتب وجودی قرار داشته و به سبب غلبه کامل ملکه رذایل بر حقیقت وجودی آنان، میان این ملکات پست، سازواری ایجاد شده و براین اساس، رفتاری جز رفتار شقاوت‌مندان از این دسته صادر نمی‌شود، به طوریکه ملکه سفه (نادانی) در آنان همان ملکه شره (حرص) و ... و در نهایت همان ملکه ظلم است.

ب) ملکات مرکزی و شخصیت‌ساز، اغلب چند ملکه وجودی محدود است - اعم از آنکه این چند ملکه، همگی فضیلت باشند یا همه رذیلت باشند یا برخی فضیلت و برخی رذیلت باشند - که با یکدیگر بنیان و اساس شخصیت فرد را می‌سازند، به طوری که توصیف شخصیت این افراد با همین چند ملکه وجودی امکان‌پذیر می‌گردد. به عبارت دقیق‌تر این ملکات همان حقیقت وجودی فرد است که رفتار شخص را در وضعیت‌های مختلف کنترل نموده و سبب بروز اعمال و رفتارهای مختلف از شخص می‌گردد.

با توجه به مطالب مذکور و بر اساس اصول فلسفی صدرایی مبنی بر اینکه «وجود دارای مراتب است» (شیرازی، ۱۳۶۸/۱، ۴۲۷) و «اغلب افراد انسانی، درجه وجودی ثابتی ندارند» (شیرازی/ ۸، ۳۴۸) حقیقت وجودی و شخصیت طیف وسیعی از انسان‌ها، حاصل این ملکات خواهد بود.

ج) صفات گذرا و نفس‌ساز آن دسته از صفات وجودی هستند که در ساخت شخصیت انسان صدراپی تأثیرگذاری قابل توجهی ندارند؛ زیرا از سویی نفس آدمی چیزی جز ادراکات و ملکاتش نیست و ادراکات و ملکات همانند تار و پودهایی هستند که نفس را در مراتب مختلف وجودی آن می‌بافند، به گونه‌ای که نفس بدون آن تار و پودها، امری مستقل نیست، اما از سوی دیگر همه این ادراکات و اعمال آدمی که در ساخت و بافت نفس دخیل‌اند، در ساخت شخصیت انسان صدراپی دخیل نیستند و تنها ملکات غالب، شخصیت‌سازاند. از همین روی، این صفات گذرا که بر اثر تکرار، تبدیل به ملکه نشده‌اند، ویژگی‌های پیرامونی شخص محسوب می‌شود که صرفاً بنابر اقتضانات خاص زمانی و مکانی گاهی در رفتار و افعال وی بروز و ظهور دارند، اما تأثیرگذاری ملکات مرکزی و شخصیت‌ساز را نداشته و بدین ترتیب تأثیر کمتری در کنترل رفتار شخص دارند.

نمودار ۱. دسته‌بندی صفات در نظریه شخصیت ملاصدرا

۳-۳. تعریف شخصیت

بر اساس انسان‌شناسی وجودی ملاصدرا می‌توان «شخصیت» را اینگونه تعریف کرد:

ساختار وجودی پویا و منحصر به فردی است که زمینه ساخت آن را عوامل غیرارادی متعددی فراهم کرده و خود مبتنی بر ادراکات و ملکات ارادی غالبی است که تعیین‌کننده و کنترل‌کننده رفتار و افکار آدمی است (احمدی و دیگران، ۱۴۰۰، ۳۱۵).

مؤلفه‌های تعریف شخصیت را می‌توان چنین توضیح داد که:

الف) ساختار وجودی: مراد از ساختار وجودی، نظام درونی‌ای است که هویت حقیقی فرد بوده و منشأ اثر در رفتار و اعمال

اوست.

ب) پویایی شخصیت: انسان صدرايي از ابتدای پیدایش جسمانی خویش، بر اساس حرکت در ذات خود به تدریج و به طور متصل، در حال «شدن» و دگرگونی است (شیرازی، ۱۳۶۰، ۱۸۳). لازم به ذکر است به واسطه اتحاد حقیقی نفس و بدن، این «شدن‌ها» امکان پذیر می‌گردد.

ج) منحصر به فرد بودن: رویکرد فردنگرانه به شخصیت، تابع منحصر به فرد بودن نوع آدمی است؛ زیرا از سویی ساختار شخصیت افراد، حاصل ادراکات و ملکاتی است که خود به واسطه اتحاد صورت‌های علمی و عملی با نفس ایجاد می‌شوند و از سویی دیگر فصل ممیز هر شخصی، «نفس» منحصر به فرد اوست که لحظه به لحظه، توسط این صورت‌ها ساخته می‌شود. بنابراین از آنجا که صورت‌های ادراکی افراد با یکدیگر متفاوت است، از این روی نفوس و یا به عبارتی فصول ممیزه افراد و نیز به تبع آن شخصیت افراد مختلف بوده و به تعداد افراد، شخصیت‌های مختلف انسانی خواهیم داشت.

د) عوامل غیرارادی زمینه‌ساز: تأکید ملاصدرا بر عوامل غیرارادی مؤثر در کثرت پیشینی و پسینی آدمی نشان می‌دهد اگرچه شخصیت صدرايي، مبتنی بر ادراکات و ملکات ارادی غالب است، اما عوامل غیرارادی‌ای نظیر اختلاف در مبادی، اختلاف در مزاج، اختلاف در عوامل وراثتی به دلیل تفاوت در ویژگی‌های والدین، نوع تغذیه و تأدیب کودکان در کیفیت ساخت و استكمال ادراکات و ملکات ارادی اشخاص تأثیرگذار است.

ه) ادراکات و ملکات غالب شخصیت‌ساز: ادراکات و ملکات، بنیان حقیقی و واحدهای اصلی شخصیت در نظریه ملاصدراست. پایداری شخصیت در انسان صدرايي، بر تعامل لحظه به لحظه ادراک و عمل مبتنی است، از این رو اصلی‌ترین قواعد در تکامل شخصیت «اتحاد عالم و معلوم» و «حرکت جوهری ارادی» است. بنابراین اگرچه از نظر ملاصدرا شخصیت وجودی به عین هر ادراک و هر فعل شخص در مراتب مختلف وجودی وی نیست، اما ادراکات قوی و مؤثر و نیز افعالی که در اثر تکرار تبدیل به ملکه می‌گردند، شخصیت حقیقی فرد را می‌سازند.

با توجه به اهمیت عامل پویایی در نظریه شخصیت ملاصدرا و سایر نظریات شخصیت به عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین این نظریات، لازم است توضیح مختصری در باره منشاء پویایی و دگرگونی آن در نظام فکری ملاصدرا ارائه شود.

۱-۳-۳. منشاء پویایی شخصیت

ملاصدرا معتقد است دگرگونی انسان، دگرگونی‌ای جوهری و ذاتی است، به این معنا که جوهر وجود آدمی به واسطه ادراکات و ملکات مختلف، همواره از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر در حال انتقال و شدن است و این مراتب تشکیکی، گستره نامحدودی دارد تا آنجا که وی انسان را تنها موجودی می‌داند که نمی‌توان برای او ماهیت معین و مشخصی قائل شد (شیرازی، ۱۹۸۱، ۱۶۱). به این معنا که انسان در آغاز پیدایش جسمانی، ابتدا به واسطه حرکت جوهری غیرارادی و سپس حرکت جوهری ارادی و اشتدادی، استكمال وجودی می‌یابد تا آنجا که از این وجود اتصالی و ممتد، در مراتب پایین آن، بدن انتزاع شده و در مراحل بالاتر، نفس انتزاع می‌گردد. از حرکات جوهری مذکور، صفات نفس‌ساز و نیز ملکات شخصیت‌ساز در مرتبه حسی و سپس خیالی و عقلی حاصل می‌شود. این تبیین، منشاء پویایی شخصیت و به عبارت دیگر تبیین تغییرات دائمی «خود» یا نفس آدمی است که تعیین‌کننده رفتار او در موقعیت‌های مختلف است.

۴-۳. مراتب شخصیت

شخصیت انسان صدرایی مبتنی بر ادراک و عمل است به طوری که هر یک از افراد انسانی به میزان برخورداری از ادراک و آگاهی در مرتبه خاصی از مراتب تشکیکی وجود قرار گرفته و دارای شخصیت منحصر به فرد خویش می‌گردند (شیرازی، ۱۳۶۸/۱، ۳۴۰). بر این اساس در نظام تشکیک وجودی ملاصدرا شخصیت وجودی آدمی نیز امری تشکیکی بوده و مراتب آن عبارتند از:

الف) شخصیت حسی: شخصیت انسان در مرتبه حسی اینگونه پدید آمده و استکمال می‌یابد: نفس از طریق ادراک محسوس و منفعل شدن از آن، بر اساس قاعده اتحاد عالم و معلوم، عین وجود علمی آن مدرک شده و وجود وی و به تبع آن، شخصیت وجودی او استکمال ابتدایی یافته و تبدیل به انسان حسی می‌شود (شیرازی، ۱۳۶۸/۱، ۶۳، ۱۰۴، ۳۰۷؛ شیرازی/۲، ۲۲، ۳۳، ۱۲۳). با توجه به اینکه ادراکات حسی (توسط حواس پنجگانه ظاهری)، پایه و اساس دیگر ادراکات انسان محسوب می‌شود، لذا با پیدایش و استکمال این شخصیت حسی، نفس کودک گسترش می‌یابد.

ب) شخصیت خیالی: نفس انسان در مسیر اشتداد وجودی پس از استکمال در مراتب حسی، به واسطه تکرار ادراکات حسی و بر اساس قاعده «اتحاد عالم و معلوم» در مرتبه خیال استکمال می‌یابد. از آنجا که نوع ادراکات هر شخص به حسب زمینه‌های انفعالی و ادراکی وی، متفاوت از دیگری است، ملکه حاصل از آن نیز در اشخاص مختلف، متفاوت خواهد بود (شیرازی، ۱۳۶۸/۱، ۳۶۱). شخصیت خیالی هر فرد، خاص اوست.

از نظر ملاصدرا اکثر نفوس در مرتبه حسی و خیالی هستند (شیرازی، ۱۳۶۸/۱، ۳۸۷؛ شیرازی، ۱۳۶۳، ۵۱۸) و بر این اساس در این نفوس قوه حس و خیال، مبدأ صدور افعال و منشأ ملکات شخصیتی آنها خواهد بود.

در بررسی متون انسان‌شناسانه ملاصدرا دو کارکرد اصلی قوه خیال، «خلاقیت» (به دلیل داشتن تخیل) و «لذت‌جویی» (به دلیل عملکرد قوه شهویه) ذکر شده است (شیرازی، ۱۳۶۸/۹، ۱۲۶؛ شیرازی، ۱۳۷۵/الف/۱، ۲۵)؛ از نظر وی، لذت قوه خیال، تصور صورت‌های نیکویی است که خیال، آنها را مطلوب می‌داند (شیرازی، ۱۳۶۸/۹، ۱۲۶) و تحقق فعل متناسب با آن لذت، منوط به ایجاد شوق و به تبع آن اراده نسبت به انجام آن فعل است. از این رو تربیت قوه خیال، پیش از تبدیل حالات نفسانی به ملکات نامطلوب، از مهم‌ترین عوامل مؤثر در ساخت شخصیت خیالی بهنجار در نظام صدرایی است.

ج) شخصیت عقلی (انسانی): پس از استکمال آدمی در مرتبه خیال و تحقق شخصیت خیالی، با فعلیت یافتن قوه عقلانی، انسان در مرتبه عقلی استکمال می‌یابد. در این مرتبه هراندازه قوه عاقله شدیدتر و قوی‌تر شود، براساس قاعده «اتحاد عالم و معلوم» حقیقت خاص انسان و به تبع آن شخصیت انسانی او قوی‌تر می‌گردد (شیرازی، ۱۳۶۳، ۵۱۸-۵۲۰)؛ به عبارت دیگر مرحله پختگی شخصیت انسان در فلسفه صدرایی، رسیدن به مرتبه شخصیت عقلی است. براین اساس هر یک از افراد در این مرتبه، متناسب با ادراکات، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های وجودی خویش، دارای شخصیت منحصر به فرد عقلانی خواهند بود.

ملاصدرا علاقه به علوم حقیقی و به تبع آن شکل‌گیری شخصیت عقلانی پخته را در حدود چهل سالگی می‌داند (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۵، ۷۳-۷۲)، بنابراین شخصیت عقلانی آدمی از نظر وی در بزرگسالی و پس از گذر از مراتب شخصیت حسی و خیالی و استكمال عقل نظری و عملی شکل می‌گیرد.

ملاصدرا ویژگی‌های شخصیت عقلانی پخته را اینگونه بیان می‌کند: برخورداری از اعتدال مزاج، پختگی و استحکام نفسانی، مرجعیت علمی (شیرازی، ۱۳۶۶ ب/ ۱، ۱۸۲)، مرجعیت سیاسی و اجتماعی (شیرازی، ۱۳۷۵ الف/ ۱، ۳۶۴-۳۷۷). از نظر ملاصدرا، عادت به لذات جسمانی و حریص بودن در طلب خواسته‌های قوای شهوت و غضب از دوران طفولیت و نوجوانی موجب نابودی استعدادهای آدمی و انحطاط وی از مرتبه انسانیت (مرتبه عقلی) خواهد شد (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۷، ۲۳۴-۲۳۵). از این رو این‌گونه نیست که صفات شخصیتی انسان صدرایی تنها پس از مرحله بلوغ عقلانی پدید آیند، بلکه برخی صفات از همان اوان کودکی - براساس قاعده اتحاد عالم و معلوم و پیش‌زمینه‌های وراثتی و تربیتی - نظیر شرم، حرص و... در مرتبه حسی و خیالی، بخشی از شخصیت آدمی را بنا می‌کنند.

۵-۳. تحول شخصیت

حقیقت انسان صدرایی بر حرکت، تحول و تنوع مبتنی است، به طوری‌که از نظر ایشان هر انسانی که به اراده خویش به سکون و جمود رضایت دهد محکوم به شکست بوده و به انسانیت خود خیانت کرده است. براساس چنین مبنای فکری، وی معتقد است، افراد در عالم تغیر و زوال، قابلیت تغییر و تحول وجودی و درونی خویش را دارند (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۵، ۳۲). وی عامل اصلی در تغییر و تبدل انسانی را، اتحاد حقیقی عالم و معلوم به واسطه حرکت در جوهر و ذات آدمی می‌داند، خواه این تغییر، در جهت شدت و قوت بخشیدن به وجود باشد یا در جهت تضعیف آن.

انسان صدرایی به واسطه انگیزه‌های خاص فطری خویش به سوی مبدأ و فطرت اصلی خود در حرکت است که همان غایت وجودی اوست (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۳، ۶۷)؛ به تعبیری دیگر، غایت وجودی هر نفسی براساس اختلاف جنسی و تشکیکی در آغاز بیدایش جسمانی و متناسب با قابلیت‌ها و استعدادهای اولیه هر نفسی، امری متفاوت از سایر نفوس انسانی است. براین اساس با توجه به اینکه قبول تغییر به معنای اضافه شدن کمالی برای نفس است و این کمال طبیعتاً باید امری متناسب با ظرفیت وجودی مخصوص به آن نفس باشد، از این رو تغییر هر شخصی متناسب با شایستگی‌های نفسانی او و متفاوت از دیگران است. به طوری‌که از نظر ملاصدرا تغییر شخصیتی افرادی که در مراتب پایین وجودی هستند به جهت عدم استحکام صفات و افعالشان، آسان و سریع است؛ در حالی که تغییر افرادی که ادراکات و ملکات مستحکمی دارند به سهولت و در زمان کم امکان‌پذیر نیست (شیرازی، ۱۳۷۵ ب/ ۲، ۲۳۲)، زیرا مرتبه کمال و غایت وجودی گروه اول، امری پایین‌تر و متفاوت از غایت وجودی گروه دوم است که دارای غایاتی متعالی‌تر هستند.

ملاصدرا در اغلب آثار خویش، معتقد است تغییر، قبل از حصول اخلاق و ملکات - یا به تعبیری استحکام صفات - در آدمی امکان‌پذیرتر است (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۵، ۳۲؛ شیرازی، ۱۳۴۰، ۶۱ و...). وی منشأ حصول ملکات نفسانی - شهوت، جهل همراه با سرکشی، تکبر و... - را در امکان تغییر و نیز سرعت تغییر مؤثر می‌داند؛ به طوری که ردایل ناشی از شهوت را به دلیل انفعالی بودن، نسبت به دیگر ردایل، تغییرپذیرتر دانسته است (شیرازی، ۱۳۶۶ الف/ ۵، ۲۹۹-۲۹۸)، از این رو می‌توان گفت تغییر به حسب نوع ملکات

نفسانی و نیز قرار گرفتن انسان در مراتب مختلف حسی، خیالی و عقلانی، امری تشکیکی و امکان‌پذیر می‌گردد. این امکان در اندیشه اصالت وجودی ملاصدرا به واسطه حرکت اشتدادی که عبارت است از تحول یک جوهر به جوهری کامل‌تر و برتر، به صورت متصل و پیوسته، محقق می‌شود.

علاوه بر تغییر در مسیر اشتداد وجودی، انسان صدرا می‌تواند به واسطه حرکت ارادی در مسیر تضعیف وجودی، قابلیت‌ها و استعداد‌های درونی خود را به واسطه ملکات رذیله‌ای همانند جهل همراه با عناد، تکبر و ... به کمال مطلوب نرساند و حقیقت نوعی خویش در آغاز پیدایش جسمانی را به نوع پست‌تری تبدیل کند که این همان «نسخ» معتبر در متون صدرا می‌باشد.

۴. مقایسه نظریه شخصیت آلپورت و ملاصدرا

این دو نظریه در موارد زیر با یکدیگر مورد مقایسه قرار گرفته‌اند:

الف) رویکرد فردنگرانه مبتنی بر صفات: شاخصه اصلی نظریه شخصیت آلپورت و ملاصدرا در دو حوزه روانشناسی و فلسفه رویکرد فردنگرانه مبتنی بر صفات در این نظریات است؛ شخصیت از دیدگاه هر دو نظریه پرداز شامل عمیق‌ترین و نوعی‌ترین ویژگی‌های (صفات) فرد است که این ویژگی‌ها در نگاه روانشناسانه آلپورت در یک دسته‌بندی به صفات بنیادی، مرکزی و پیرامونی، بدون بیان چگونگی پیدایش و رشد این صفات، تقسیم می‌شوند. حال آنکه در تحلیل متون فلسفی ملاصدرا ضمن تقسیم صفات، کیفیت پیدایش این صفات و چرایی تأثیر حداکثری صفات سازوار (بنیادی) و وجود آنها تنها در برخی افراد، دلیل عمومیت صفات مرکزی و تأثیر حداقلی صفات گذرا (پیرامونی) در ساختار شخصیت و به تبع آن رفتار آدمی تبیین شده است.

ب) تبیین مفهوم خود: آلپورت مراتب رشد و تحول شخصیت را با تمرکز بر مفهوم «خود» یا نفس که از نظر وی، مفهومی کلی و مبهم است آغاز می‌کند؛ این مفهوم مبهم و در عین حال کلیدی، جوهر شخصیت آلپورتی است به طوری که وی اولین مرتبه از مراتب «خود» را که زمینه پیدایش و رشد شخصیت است «خود بدنی» نامیده و استكمال این مفهوم را تا رسیدن به «خود» به عنوان عامل دانستن «پیش می‌برد؛ اما در نظام اصالت وجودی ملاصدرا نفس امری حقیقی و وجودی است، نه مفهومی کلی و مبهم، به طوریکه منحصر به فرد بودن شخصیت در این نظام فلسفی به نحوه پیدایش و استكمال نفس برخوردار از کثرت پیشینی از «جسمانیة الحدوث» بودن آن یا به عبارت دیگر مادی بودن آن آغاز می‌شود و با ویژگی کثرت پسینی و «روحانیة البقا» بودنش به فعلیت حقیقی خویش دست می‌یابد. در این راستا به نظر می‌رسد مراحل رشد و استكمال «خود» در نظام روانشناسانه آلپورتی، همان برخی مراتب شخصیت در نظام فلسفی صدرا می‌باشد؛ به طوریکه با توجه به تعریف آلپورت از «خود بدنی» می‌توان آن را همان مرتبه شخصیت حسی ملاصدرا دانست و «هویت خود» و «گسترش خود» را مرتبه‌ای از مراتب شخصیت خیالی صدرا می‌نامد یا «خودانگاره»، «خود» به عنوان عامل کنار آمدن عقلانی، «تلاش نفسانی» و «خود» به عنوان عامل دانستن را نیز معادل مراتب تشکیکی شخصیت عقلانی صدرا می‌داند در نظر گرفت.

لازم به ذکر است این پژوهش درصدد تطبیق نظریه شخصیت آلپورت و نظریه شخصیت فیلسوفی نظیر ملاصدرا نیست، بلکه هدف تبیین عقلانی و پاسخ به چرایی برخی فرضیات نظریه شخصیت آلپورت در حوزه فلسفی است؛ نظیر پاسخ به چرایی منحصر بودن

شخصیت افراد و توجه به ویژگی‌های خاص هر فرد؛ اگرچه آلپورت خود نیز معتقد به الگوهای عینی و منحصر به فرد برای شخصیت هر انسان بوده و این انحصار را به نوع ادراک خاص فرد از وضعیت‌ها و الگوهای عینی نسبت می‌دهد.

ج) پویایی و وحدت شخصیت: این مسأله در نظریه آلپورت، حاصل «شدن»‌های مداوم برای رسیدن به پختگی شخصیت است و در نظام فلسفی ملاصدرا به واسطه قاعده «اتحاد عالم و معلوم» و «حرکت جوهری ارادی» قابل تبیین و توجیه عقلانی است.

د) امکان ارائه تعریفی جامع از شخصیت: علاوه بر مطالب مذکور به نظر می‌رسد به دلیل حقیقی و وجودی بودن ملکات در فلسفه ملاصدرا بتوان تعریفی جامع و دقیق از شخصیت ارائه داد، زیرا شخصیت همان صفات وجودی مستحکم در درون فرد است که منشأ بروز رفتارهای متنوع آدمی می‌گردد.

ه) اهمیت دین‌باوری در شخصیت‌سازی: آلپورت باورهای دینی را عنصری مهم در کمک به یکپارچگی و وحدت شخصیت می‌داند (آلپورت؛ راس، ۱۹۶۷، ۴۳۴) و میان افرادی که دارای انگیزه‌های بیرونی بوده و از دین استفاده می‌کنند و افرادی که انگیزه‌های درونی داشته و با دین زندگی می‌کنند تمایز قائل است (آلپورت؛ راس، ۱۹۶۷، ۴۳۲-۴۳۴). مقیاس گرایش دینی آلپورت چندین دهه است که توسط محققان برای مطالعه مشکلات شخصیتی استفاده می‌شود، اما از نظر برخی صاحب‌نظران، رد کردن هرگونه نقش مثبت انگیزه‌های اجتماعی در دینداری، نظریات آلپورت را محدود و از جهاتی جانبدارانه کرده‌است (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۹۱). در این راستا رایکمن معتقد است این نوع تلقی دینی با نظریه شخصیت آلپورت که تأکید فراوانی بر فردیت دارد هماهنگ است (رایکمن، ۱۳۹۳، ۲۹۲). در فلسفه توحیدی ملاصدرا نه تنها نقش دین در وحدت و پختگی شخصیت افراد انکارناپذیر است، بلکه بنیان حقیقی شخصیت، حقیقت و سعادت آدمی در تلاش برای نزدیکی به اصل هستی و مبدأ وجود، تعیین و تبیین می‌شود. بر این اساس حتی در آسیب‌شناسی شخصیت صدرایی، ملاک شخصیت نابهنجار و بهنجار در میزان دوری و نزدیکی به مبدأ هستی ارزیابی می‌شود.

نتیجه‌گیری

ساختار و بنیاد نظریه شخصیت ملاصدرا و آلپورت که بر مبنای صفات (ملکات) و منحصر به فرد بودن شخصیت استوار است، به مثابه دونظریه‌ای هستند که با داشتن قرابت‌هایی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند؛ به طوری که نظریه صفاتی شخصیت آلپورت در تبیین چگونگی رفتارهای متفاوت افراد (در حوزه نمود) نقش داشته و نظریه شخصیت ملاصدرا در تبیین چرایی اینگونه تفاوت‌ها و نحوه حصول آنها (در حوزه بود) مؤثر است. بر این اساس به نظرمی‌رسد دستیابی به نظریه شخصیت جامع، استفاده از ظرفیت دانشی هر دو حوزه را می‌طلبد تا از طریق پژوهشی میان‌رشته‌ای نقاط ضعف هر یک از حوزه‌ها در شناخت چرایی و چگونگی رفتار به واسطه حوزه دیگر تقویت و جبران شود. به طوری که مبانی و استدلال‌های عقلانی در حوزه فرضیه‌سازی نظریه شخصیتی و مشاهدات بالینی و آزمایشات تجربی همسو با این فرضیه‌ها در تکمیل و جامعیت نظریه نقشی اساسی دارند. بنابراین نمی‌توان نظریه شخصیت ملاصدرا را رویکرد فلسفی نظریه شخصیت آلپورت دانست بلکه محتوای شخصیتی این دو نظریه با یکدیگر به غنا و جامعیت نظریه‌ای شخصیتی در حوزه صفات می‌انجامد.

References

- Ahmadi, M.; Kavandi, S. & Jahed, M. (2021). The Nature of Personality in Mulla Sadra's Philosophical System. *Ontological Researches*, 9(18), 293- 320. <http://ensani.ir/fa/article/455394/1> (in Persian)
- Ahmadi, M.; Kavandi, S. & Jahed, M. (2022). The General Lack of Attaining the Status of a Perfect Human Being from Mulla Sadra's Point of View; Its Reasons and Consequences. *Kheradname-ye Sadra*. 2(27), 102- 105. <https://rimag.ricest.ac.ir/fa/Article/24179> (in Persian)
- Alan, O. R. (1992). *Personality Theories and Processes*. Harper Reference Press.
- Alport, G. W. & Ross. J. M. (1967). Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432- 443. <https://psycnet.apa.org/record/2005-11100-004>.
- Alport, G. W. (1937). *Personality: a psychological interpretation*. Holt prees.
- Alport, G. W. (1955). *Becoming: Basic Considerations for a Psychological of Personality*. Yale University Press.
- Alport, G. W. (1961). *Pattern and Growth in Personality*. Rinehart Winston press.
- Hassanzadeh Amoli, H. (2008). *Persian description of Asfar Arba'eah*. 2nd Edition, Boostan-e Book Publications. (in Persian).
- Holt, R. R. (1962). Individuality and Generalization in the Psychological of Personality. *Journal of Personality*, 30(3), 377- 402. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-6494.1962.tb02312.x>.
- Ibn Sina. (1984). *al-Shifa (Theology)*, Ayatollah Marashi Najafi Library.
- Kuhn, T. S. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed. Chicago University Press.
- Larsen, R. J. & Buss. D. M. (2010). *Personality Psychology: domain about human nature*. 4th edition. Copyright by The McGraw Hill Companies, Inc.
- Motahari, M. (2001). *A Collection of Works*. 17th Vol. 1st edition. Sadra Press. (in Persian).
- Parsa, H. & Hashemian, P. (2017). *An Introduction to Personality: from the perspective of Islamic and Western psychology*. Nasim-e Rizvan Publication. (in Persian)
- Ranjbar Haghighi, A. (2017). Comparative Personality: analysis of human personality from psychological, sociological, philosophical and theological point of view. *Maarefat*: 13(81), 87- 102. <http://marifat.nashriyat.ir/node/1879>.
- Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2008). *Personality theories*. Translated by Y. Mohammadi. 5th Edition. Ravan Publishing Corporation
- Shirazi, M. (1961). *Treatise of Three Principles*. Corrected by H. Nasr, Tehran University Press. (in Persian).
- Shirazi, M. (1981). *Asrar al-Ayat*, Introduction and Correction of M. Khajavi, Islamic Wisdom Publications. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1984). *Mafatih al-Gheib*. Corrected by M. Khajavi, Society of Wisdom and Philosophy of Iran. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1987a). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, Editahion of M. Khajawi, Bidar Publications. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1987b). *Sharh-e Osool-e Kafi*, Institute for Cultural Studies and Research Publication. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1989). *Al- Hikmat ul-Muta'aliya fel-Asfar ul-Aqliyyt ul- Arba 'a*, Commentary by H. Sabzawari, Moqtaba al-Mustafawi Publications. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1996a). *Al-Shavahed ul-Robubiyya fel-Manahaj ul-Salukiye*, Edition of J. Ashtiani, Al-Tarikh Institute Publications. (in Arabic).
- Shirazi, M. (1996b). *Majmouat 'ul-Rasa 'el ul-Falsafi*, Correction of H. Naji Esfahani, Hekmat Publications. (in Arabic).
- Skinner, B. F. (1969). *Contingencies of Reinforcement*. Appleton Century Crofts.